

Knjižarski oglasi u osječkim novinama 19. stoljeća

Maja Krtalić, mkrtalic@ffos.hr

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti

Libellarium, 1, 1 (2008): 75 – 92.

UDK: 050:655.1/.5(091)(497.54)"18"

050:659.1(497.54)"18"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 7. travnja 2007.

Sažetak

Cilj je radnje istražiti knjižarsku promidžbu kroz oglašavanje u novinama koje su u drugoj polovici 19. stoljeća tiskane u Osijeku. Oglašavanje je u novinama i časopisima od njihova nastanka krajem 18. i intenzivnog razvoja u 19. stoljeću bilo jedan od načina knjižarske promocije. Knjižari i izdavači oglašavali su knjige preko novinskih oglasa koristeći promotivnu mogućnost zasnovanu na činjenici da su novine postale svakodnevni i sveprisutni medij širenja informacija. Iz njih se može iščitati položaj knjige u odnosu na druge aspekte kulture i društva, pristup promociji i naposljetku značaj knjiške promidžbe.

Kako bi se istražilo koliko su i kako knjižarski oglasi zastupljeni te kako se hrvatska knjiga kroz njih promovirala i dolazila do čitatelja, analizirane su dnevne i mjesečne novine „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” iz 1869. godine, „Die Frau” iz razdoblja od 1868. do 1877. te „Branislav” iz 1878. godine. Od 11 naslova koji u drugoj polovici 19. stoljeća izlaze u Osijeku, ovi su odabrani mahom iz sadržajnih razloga, budući da se radi o prvim ilustriranim novinama („Esseker allgemeine illustrierte Zeitung”), čime se željelo ispitati utjecaj pojave ilustriranog tiska, kao i o prvim osječkim novinama na hrvatskom jeziku („Branislav”), čime se željelo utvrditi utjecaj pojave novina na hrvatskom jeziku kao mogućeg sredstva za širenje i promociju hrvatske knjige, te o novinama koje su uspostavile kontinuitet izlazenja te time imale i stalnu čitateljsku publiku („Die Frau”). Odabrani naslovi analizirani su iščitavanjem i bilježenjem oglasa te njihovom sadržajnom analizom. Dan je i kratak pregled knjižarske i izdavačke situacije u Hrvatskoj i u Osijeku u to vrijeme te pregled pojave novina u Osijeku uz kratak opis naslova odabranih za istraživanje kako bi se ponudio uvid u kontekst unutar kojega se pojavljuju knjižarski oglasi.

Utvrđeno je da se pojavom novina pojavljuju i knjižarski oglasi, u početku tek povremeno, dok razvojem i širenjem novina i oglasi postaju sve češći. Knjižarski se oglasi u većini slučajeva ne nalaze u rubrikama predviđenima za oglašavanje, već se javljaju unutar rubrika poput kulture, obavijesti, novosti iz gradske svakodnevice i sl.; vizualno nisu uočljivi te su namijenjeni već postojećoj čitateljskoj publici, osobito u

njemačkim novinama. Mogu se podijeliti na oglase o knjigama izdanim izvan Osijeka i Hrvatske, oglase za knjige dostupne u osječkim knjižarama, oglase za novine i časopise te tiskarske oglase. Tek je manji broj knjižarskih oglasa u pravom smislu koji se nalaze u rubrici oglašavanja te donose podatke kao što su naslov i autor knjige, sadržaj, cijena, izdavač i ime knjižara.

Ovim se radom željelo dati uvid u početke razvoja novinskog tiska te u način na koji je novinski medij poslužio za promociju knjige i knjižarsko oglašavanje. Analizirano razdoblje donosi podatke koji daju početni uvid u navedenu problematiku te je nadalje potrebno produbiti dobivene spoznaje istraživanjem prijelaznog razdoblja iz 19. u 20. stoljeće, kada novine postaju daleko rašireniji medij, a knjižna proizvodnja znatnija, pa se pretpostavlja da s time u skladu djeluje i knjižarska promidžba. Radu je priložena i bibliografija oglasa u navedenim novinskim naslovima.

KLJUČNE RIJEČI: knjige, knjižarsko oglašavanje, novine, oglasi, Osijek, tiskarstvo, 19. stoljeće.

Uvod

Važnost koju je pojava novinskog medija imala za razvoj društva iznimna je. U Hrvatskoj, kao i u drugim zemljama, novine su važan izvor informacija o društvenom, povijesnom, kulturnom i gospodarskom razvoju. Pojavom novina i njihovim razvojem krajem 18. i u 19. stoljeću

tiskana riječ postaje prvorazrednom društvenom i političkom snagom. (...) Ne više knjiga, nego novine postaju najčitnije štivo, jer tek s novinama stiće pisana riječ u svaku kuću. Mnogi ljudi neće u životu ništa drugo ni pročitati osim onoga što piše u novinama pa se zato bez pretjerivanja može reći da je tek pojavom novina tiskana riječ postala opće dobro svih slojeva društva (Stipčević 1985: 469).

Prve novine nemaju obilježja određena suvremenom definicijom novina, kao što su izlaženje u učestalim i utvrđenim razmacima i izvještavanje o tekućim zbivanjima, već su po karakteristikama sličnije časopisu. Donose različite informacije, često su ilustrirane te izlaze neredovito. Časopisni karakter prvih osječkih novina zadržao se do kraja 19. stoljeća (Vinaj 2003: 10). Uz pojavu sve većeg broja novinskih naslova, 19. stoljeće karakterizira i nagli porast te širenje knjige u društvu. Knjižarstvo se susreće s izazovom distribucije velike količine knjiga u odnosu na prethodna razdoblja, što je zahtijevalo i iznalaženje novih načina promocije knjige. Oglašavanje u novinama i časopisima od njihova je nastanka bilo jedan od važnih načina knjižarske promocije, te su knjižari i izdavači oglašavali i reklamirali knjige preko novinskih oglasa koristeći promotivnu mogućnost zasnovanu na činjenici da su novine postale svakodnevni i sveprisutni medij širenja informacija. Takva je promidžba bila učinkovita upravo zahvaljujući tome što su novine postale „svakodnevna lektira svih društvenih slojeva” (Stipčević 1985: 484). Knjižarski oglasi nisu služili samo promociji jedne određene

knjige koju se oglašavalo, već su oni ujedno i promidžba svih ostalih izdanja jednog nakladnika ili knjižara. Danas uobičajeni knjižarski oglas sadrži ilustraciju korica knjige, nekoliko citata i osnovne informacije o publikaciji, te se nalazi uglavnom u novinama i časopisima koji donose recenzije knjiga (Joyner 2005: 9). Zanimljivi su podaci istraživanja o korisničkoj percepciji knjižarskih oglasa u novinama prema kojima čitatelji ponajprije žele informacije o radnji (Joyner 2005: 10). Istraživanje oglasa u novinama, u ovom slučaju knjižarskih oglasa, može ponuditi novi uvid u položaj knjige i odnos prema čitatelju u određenom vremenu, pa su informacije sadržane u novinama i novinskim oglasima iznimno važne. Međutim takva su istraživanja često otežana gubitkom informacija zbog novinske građe koja nije sačuvana ili je oštećena te s vremenom propada, a čest je slučaj i da su se kod uvezivanja oglasi izrezivali bilo radi uštede prostora ili radi obezvrjeđivanja informacija koje se u njima mogu naći. Današnji oglasi za knjige i nisu tako česti, najčešće iz razloga što oglašavanje zahtijeva financijska sredstva koja se prodajom knjiga teško vraćaju, pa se uz to veže i potreba istraživanja koliko oglasi uopće utječu na prodaju knjiga (Danford 2004). Istraživanjem oglašavanja u staroj periodici može se pružiti uvid ne samo u to što se i na koji način oglašavalo već i u to tko su bili čitatelji koje se željelo pridobiti oglašavanjem te kako se oglasima željelo utjecati na formiranje njihovih čitateljskih potreba. Neupitno je da su hrvatske novine svojom pojavom bile važan medij za širenje informacija o knjizi u sve slojeve društva.

Knjižarstvo u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća i pojava prvih novina

Druga polovica 19. stoljeća vrijeme je kada se nastoji intenzivnije promicati, izdavati i raspačavati hrvatska knjiga te kada nastupaju razdoblja u kojima je to zbog društvenih i političkih prilika nemoguće. Nakon pada njemačkog apsolutizma, 1860-ih godina ponovno se budi narodna svijest. Kao posljedica takvih stavova, osnivaju se tiskare i knjižare prvenstveno s ciljem izdavanja i širenja knjiga na hrvatskom jeziku koje bi bile dostupne narodu. Tih godina u Zagrebu djeluju tiskare Ljudevita Gaja i Karla Albrechta, knjižare Lavoslava Župana i Lavoslava Hartmana, a Antun Jakić osniva tiskaru i Narodnu hrvatsku knjižaru (Klarić 1922: 43). Tiskaju se književna, povijesna i znanstvena djela te kalendari i časopisi. Šezdesetih se godina 19. stoljeća otvaraju nove tiskare i knjižare i u drugim gradovima Hrvatske. U Osijeku se od 1860. godine uz Divaldovu tiskaru (1775. – 1857.), koja je do tada djelovala kao jedina tiskara, pojavljuje tiskara Dragutin Lehmann i drug (1857. – 1870.). Tiskara Ignjata Mederschitzkog djeluje u razdoblju od 1869. do 1873. godine. Marija Malbaša u *Povijesti tiskarstva* (1978: 35) ističe kako 1869. godina znači

veliku promjenu u povijesti osječkog tiskarstva jer se te godine otvaraju još dvije tiskare u Osijeku. Prestao je već prije, otvaranjem tiskare u Slavonskoj Požegi,

monopol osječke tiskare za slavonsko područje, a sada prestaje i monopolistički položaj jedine tiskare za sam grad.

Do kraja stoljeća broj tiskara raste. Otvara se tiskara Gustava Wagnera i Jakoba Franka (1869. – 1870.), koja se nastavlja kao tiskara Jakoba Franka (1870. – 1876.) i tiskara Julija Pfeiffera (1876. – 1918.). Od knjižara djeluju J. Valentin (1857. – 1874.) te Viktor Fritsche (1874. – 1905.). Uz broj tiskara raste i broj tiskanih djela, iako su to najviše djela praktičnog karaktera, kao što su različiti izvještaji društava i drugi spisi službenog karaktera (usp. Malbaša 1981: 258). Nadalje se ističe:

U drugoj polovini 19. stoljeća osječka izdavačka djelatnost sve više se vezuje na sam grad, ne samo po tome, što se smanjuje broj pisaca koji iz drugih mjesta šalju svoje spise na štampanje u Osijek, već i po tome, što je oživio municipalni i društveni život u gradu i što se mnogo više piše o problemima, koji se tiču samog grada i prilika u njemu. Sada daleko prevladavaju spisi praktičnog karaktera, a književne proizvodnje u smislu literature i umjetnosti imade vrlo malo. Od sredine stoljeća sve češće nailazimo na njemačke tekstove i dapače postaje običaj da se knjige izdaju u hrvatskoj i njemačkoj verziji (Malbaša 1981: 258).

To je ujedno i vrijeme porasta broja novina i časopisa koji promociji knjige otvaraju nove mogućnosti: „Hrvatsko je knjigarstvo po njima znatno napredovalo, te čvrst korijen uhvatilo i u najzabitnijim kutovima pojedinih pokrajina hrvatskih. Hrvatski je narod privikao na čitanje i kupovanje hrvatskih listova i knjiga” (Klaić 1922: 51). Početkom 1870-ih raste broj knjižara i tiskara i u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. U Osijeku 1870. godine novu knjižaru otvara Karlo Hudetz, a djeluju knjižari Antun Hölbling i Ignjat Mederschitzky. Godine 1874. Matica ilirska preustrojena je u Maticu hrvatsku upravo s ciljem širenja hrvatske knjige i kulture u narodu, što se očituje u intenzivnijem izdavanju hrvatskih knjiga. Vjekoslav Klaić (1922: 57) doba od 1874. do 1903. godine naziva „sjajno doba hrvatskog knjižarstva, u kojem je Matica hrvatska prva i vrhovna nakladna knjižara sa stotinama svojih podružnica širom svih hrvatskih zemalja”. U godinama koje slijede mijenjaju se političke, društvene, gospodarske, prometne, ali i kulturne prilike te dolazi do boljeg povezivanja dijelova Hrvatske, što se odražava i na književnu produkciju i promidžbu.

Novine se u Osijeku javljaju sredinom 19. stoljeća, u razdoblju pojave većeg broja tiskara i knjižara te porasta svijesti o važnosti širenja hrvatske knjige, iako je bilo i ranijih pokušaja:

Kad se u Zagrebu počeo osjećati pritisak cenzure, na periferiji područja Hrvatske pojavljuju se pokušaji osnivanja novina i časopisa. Već je 1841. Mate Topalović izdao proglas za pretplatu na zabavnik Jeka od Osijeka (...) Pothvat nije uspio, Narodna čitaonica u Osijeku naumila ga je 1845. ponovno oživjeti, no bez rezultata. Osijek je još uvijek grad njemštine, pa nije bilo nade da bi uspjela neka publikacija na hrvatskom jeziku (Horvat 2003: 138).

Erscheint in 100 illustr. Lieferungen

à 25 kr. ö. W. = 50 Pf.

Vorräthig bei

Victor Fritsche, Buchhandlung in Essek.

Prve novine koje izlaze u Osijeku, „Der Volksredner für Vaterland und Gesetz”, tiskaju se 1848. godine u tiskari Dragutina Divalda. Zatim su tu novine „Esseker Lokalblatt und Landbote” koje počinju izlaziti 1864. godine i do 1869. godine izlaze dva puta tjedno. Izdaje ih Dragutin Lehmann. U srpnju 1868. godine pojavljuju se novine „Die Drau” u vlasništvu Gustava Wagnera i Jakoba Franka, ali u tisku Dragutina Lehmana. Zatim početkom 1869. godine izlazi „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung”, prvi ilustrirani list u Hrvatskoj. Od ožujka do svibnja 1869. godine izlazile su i novine „Slavonia Früher der Sirmier Bote”. Od ovih prvih novina,¹ poslije 1869. nastavljaju izlaziti samo novine „Die Drau” (usp. Vinaj 2003: 15). U drugoj polovici 19. stoljeća (do 1900. godine) u Osijeku je započelo izlaženje ukupno 11 novinskih naslova, dok se u posljednjem desetljeću javlja sve veći broj naslova, a i tiskarstvo i izdavačka djelatnost općenito postaju intenzivniji.

Osječke novine kao medij knjižarskog oglašavanja

Proučavajući prve osječke novine željelo se odgovoriti na dva temeljna pitanja. Prvo, jesu li osječki tiskari i knjižari prepoznali mogućnosti novinskog medija kao sredstva promocije knjiga? Drugo, što se oglašava, kako i za koju čitateljsku publiku? Pretpostavka je da se pojavom i razvojem novina u Osijeku pojavila nova mogućnost promocije i oglašavanja knjiga te da je ta mogućnost iskorištena. Proučavanjem odabranih novinskih naslova željelo se provjeriti pretpostavke te doći do podataka koji oslikavaju knjižarsku situaciju u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća. Prilikom odabira novinskih naslova putem kojih će se provesti istraživanje, uzeto je u obzir nekoliko kriterija: vremensko razdoblje pojave prvih novina (1860. – 1880.), sadržajna obilježja novina te njihov opći karakter i namjena širem krugu stanovništva. Za potrebe ovog rada analizirana su dva novinska naslova u cijelosti, „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” (1869.) i „Branislav” (1878.). Analizirano je i prvih deset godina „Die Drau” (1868. – 1877.), kao i prilog „Osječki list: pučki organ za narodno-gospodarstvenu politiku, pouku i zabavu” iz 1885. Razlozi su odabira upravo tih naslova sljedeći: „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” prve su ilustrirane novine u Osijeku, pa je namjera bila ispitati je li razvoj ilustriranog tiska potaknuo knjižare na novi pristup oglašavanju; „Branislav” su bile prve novine na hrvatskom jeziku u Osijeku, pa se željelo ispitati je li pojava novina na hrvatskom jeziku u do tada njemačkoj sredini utjecala na intenzivniju promociju hrvatske knjige. Kako se željelo istražiti oglašavanje u novinama namijenjenim širim masama, a ne stručnjacima, te su novine udovoljile i tome kriteriju. Novine „Die Drau” odabrane su jer su jedine u to vrijeme održale kontinuirano izlaženje, što znači i da su imale stalnu publiku koja ih je čitala. Kriterij odabira bio je dakle prvenstveno usmjeren na sadržaj i značaj novinskih naslova. Prije

1 Još se mogu spomenuti kratkotrajna izlaženja dvaju novinskih naslova 1867. godine, „Esseker Zeitung” i „Esseker Tagblatt” (Vinaj 1997: 248).

— „**Rimsko nasljedno pravo**“, što ga je napisao Ambroz Brozović, pravnik, izašao je I. i II. svezak, strana 133, cijena svezku 45 novč. prodaje se u Zagrebu u knjižari Mučnjak i Senftleben i u Bakru kod nakladnika Stiglicia i Desselbrunera. O tom prvom djelu u našoj pravnoj literaturi donieti ćemo za koj dan kritiku od uvažena strukovnjaka.

„Branislav“, god. 1, br. 4 (7. srpnja 1878.).

nego analiziramo rezultate bitno je reći ponešto i o samim novinama, kako bi bio jasniji kontekst u kojem se pojavljuju knjižarski oglasi. „Branislav“, list za politiku i napredno gospodarstvo, počinje izlaziti 1. srpnja 1878. godine u Osijeku te je izlazio oko godinu dana. Zadnji broj (broj 105) izlazi 5. ožujka 1879. godine. Tiskan je u tiskari Julija Pfeiffera, a glavni mu je urednik bio Martin Polić. Te se novine smatraju prvim osječkim novinama na hrvatskom jeziku (Horvat 2003: 141). Izlazile su tri puta tjedno, srijedom, petkom i nedjeljom, a pojavljuju se u vrijeme dominacije tiska na njemačkom jeziku. „Branislav“ je opozicijski list,

zagovara opozicijsku politiku protiv vlade Ivana Mažuranića, a u vrijeme kada je izlazio bio je jedini izrazito opozicijski list na hrvatskom jeziku. Obrača se svima i piše za sve, želeći gradu pomalo izdvojenu od ostatka domovine, loše prometno povezanom i sa slabom rodoljubnom svijješću probuditi osjećaje pripadnosti hrvatskom narodu (Vinaj 1997: 250).

Najviše vijesti donosi s bojišta u Bosni 1878. godine, dok u rubrici „Naš vjestnik“ donosi svakodnevne vijesti o gradu i životu u njemu. Analizirano je 105 brojeva „Branislava“. Tjednik „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung“ smatra se prvim ilustriranim novinama u Hrvatskoj. Izlazio je 1869. godine, a ukupno je objavljeno 27 brojeva. Tiskan je u tiskari Dragutina Lehmana tako da su u inozemstvu nabavljane gotove ilustracije i pripadajući tekstovi, dakle gotovi otisnuti arci s tekstem i ilustracijama na sedam stranica, dok se osma prazna stranica uz još jedan list popunjavala lokalnim vijestima, priložima i oglasima (Malbaša 1978: 31). Novine su tiskane na njemačkom jeziku, ali su sadržajno vezane uz grad, pa donose znatan broj vijesti iz kulturnog života Osijeka, kao i romane u nastavcima, književne i slične priloge. Godine 1869. počinju izlaziti i novine „Die Drau“, koje se također tiskaju u tiskari Dragutina Lehmana, ali su bile u vlasništvu Gustava Wagnera i Jakoba Franka. U početku izlaze tri puta tjedno. Izdavale su se do 1932. godine uz brojne promjene vlasnika, urednika i tiskara. Novine donose vijesti iz privrede, kulture i gradske svakodnevice, oglase te priloge iz drugih mjesta u Slavoniji. U „Die Drau“ 1885. godine izlazi prilog na hrvatskom jeziku pod nazivom „Osječki list: pučki organ za narodno-gospodarstvenu politiku, pouku i zabavu“. Taj tjedni prilog izlazi nedjeljom i uz druge priloge donosi feljtone i romane u nastavcima

(npr. Gogoljevu novelu *Nos*, historičku novelu Fridrika Steinebacha *Osveta jedne carice*, pripovijetku M. Jokaja *Kako se pobjeđuju ženske?* i sl.).

Od početka izlaženja svakih novina postoje predviđena mjesta za oglase, najčešće zadnja stranica ili list, ispunjena oglasima za lijekove, odjeću, radna mjesta i sl. Vizualno lako uočljive, takve su reklame namijenjene promidžbi proizvoda. Iščitavanjem i bilježenjem navedenih novina utvrđeno je da su oglasi općenito zastupljeni u novinama na zadnjoj stranici ili pak na zadnjoj i predzadnjoj. Knjižarski se oglasi međutim u prvim novinskim naslovima ne nalaze među ostalim oglasima te se i ne može govoriti o reklamama u pravom smislu riječi. Oni su najčešće „zgurani” zajedno s ostalim tekstom te se pojavljuju u rubrikama unutar teksta, najčešće onima koje donose vijesti iz kulture ili svakodnevice (kao što su rubrike „Naš vjestnik” u „Branislavu”, „Kunst und Wissenschaft” u „Esseker allgemeine illustrierte Zeitungu” i „Vom Büchertische” ili „Literarisches” u „Die Drau”), te su više opisi novih knjiga nego oglas pojedinog knjižara. Nisu ilustrirani i ne ističu se posebno, te u vrlo sitnom novinskom tisku često nisu ni uočljivi. U rubrici oglasa na zadnjim stranicama novina pojavljuju se jedino tiskarski oglasi za različite vrste računa i tiskanica. Tek krajem 1870-ih u novinama „Die Drau” oglasi postaju češći i poprimaju izgled reklama. Uzimajući u obzir jezik na kojemu su novine pisane, oglasi u novinama „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” i „Die Drau” namijenjeni su njemačkoj govornoj populaciji, pa često i promiču knjige njemačkih autora, dok je „Branislav” orijentiran najviše na hrvatsku knjigu. Od ukupno pregledanih 210 brojeva novina pronađen je 41 oglas. Oglasi se mogu podijeliti na oglase o knjigama objavljenim izvan Osijeka koji obično opisuju knjigu, oglase o novim novinama i časopisima, oglase tiskara te oglase osječkih knjižara koji su najmanje zastupljeni.

U usporedbi s ukupnom količinom oglasa zastupljenih u novinama „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung”, knjižarskih oglasa nema puno. To su najčešće najave događaja u rubrici „Esseker Wochenbote” ili novosti iz rubrike „Slavische Literatur”. Takva je npr. najava rječnika:

Objasnidbeni rječnik za Schillerova djela. Uz prilog Karla Soldbecka, priredio Ludvig Rudo[?]. (Berlin, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1869.) Ovaj poduhvat se treba smatrati izrazito vrijednim jer mnogi, pa čak i oni obrazovani, čitaju Schillera, pozivaju se na njega, citiraju ga, ali ga razumiju samo polovično. Ovo djelo zaslužuje da se proširi u najširu javnost („Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” 1869, br. 3).

U tim su novinama česte vijesti o knjižnom tržištu u drugim zemljama. Iako nije vezan za hrvatsko knjižno tržište, zanimljiv je tekst o proizvodnji knjige u Nizozemskoj.

Statistika o knjizi. Kao dokaz intelektualnog razvoja Nizozemske i jake želje za čitanjem kod stanovništva, napominjem da je 1868. godine izdano čak 2300 novih knjiga i spisa. Četvrtina toga ukupnog broja odnosi se na teologiju, druga

BUCHDRUCKEREI
UND
RASTRII-ANSTALT
VON
J. PFEIFFER
Ellek, Oberstadt, Kapuzinergasse.

Elegante Ausführung aller Mercantil-Drucksorten
in Schwarz- & Bunt-Druck.

Correcte und prompte Anfertigung von
Broschüren und Werken, Wochenschriften (auch
illustrirt), Zeitungen etc.

3. P.

Lehrermeister
Kunstgewerbe

Daselbst sind auch
alle Arten von
Druckarbeiten
zu haben.

„Die Drau“, god. 10, br. 26 (1. travnja 1877.).

četvrtina na odgoj i nastavu. Novine, čiji broj zbog zakona o žigovima iznosi samo 159 primjeraka nisu uvrštene u tih 2300 naslova („Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” 1869, br. 20).

Iako su to prve ilustrirane novine, u njima nema ilustriranih knjižarskih oglasa. Razlog tomu vjerojatno je činjenica da su se ilustracije i pripadajući tekstovi nabavljali iz inozemstva, pa i nije bilo prilike iskoristiti promidžbenu mogućnost ilustracije.

U novinama „Die Drau” u početku izlaženja gotovo i nema oglasa vezanih uz knjigu, ali se s vremenom oni sve više pojavljuju, što pokazuje promjenu u shvaćanju mogućnosti novina kao medija oglašavanja knjige. Kao i u prethodnim novinama, oglasi su u početku tekstovi unutar rubrika „Kunst und Wissenschaft”, „Literarisches” i „Vom Büchertische”, te ponegdje na zadnjoj stranici među ostalim oglasima. Takav je npr. oglas za slikovnice.

Najnovije slikovnice sa i bez teksta 6, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 75 fr., veće ili tvrdih korica 80 fr., fl 1, 1.30, 1.60 do 2.50 („Die Drau” 1875, br. 81).

Oglašava se i stručna literatura, kao što je npr. Vinogradarski kalendar 1876. („Die Drau” 1875, br. 81).

U brojevima iz 1877. godine knjižarski oglasi postaju češći. Oglašava se:

Knjižara braće Popović u Reusatzu upravo je izdala feljtonski roman *Mala Grofica* u solidnom srpskom prijevodu. Ovu knjigu možemo najtoplije preporučiti prijateljima lijepje književnosti koji istovremeno vladaju srpskim jezikom. Knjiga se može nabaviti i izravno od izdavača, kao i kod knjižara Fritschea u Osijeku („Die Drau” 1877, br. 19).

Formom i sadržajem posebno se ističu oglasi osječkog knjižara Viktora Fritschea. Takav je npr. oglas:

Povijest Austro-Ugarske Monarhije upravo izlazi te se može nabaviti u svim knjižarama, na skladištu ga drži knjižara Viktora Fritschea u Osijeku, Gornji grad. Povijest Austro-Ugarske Monarhije donosi razvoj austrijske državne tvorevine od njezinih prvih početaka do sadašnjeg stanja. Knjigu za narod prema najboljim izvorima obradio je Moritz Smets. Izlazi u 16 do 17 nastavaka od po 3 arka u formatu velikog leksikona s 12 velikih ilustracija koje predstavljaju najznačajnije trenutke iz povijesti Austro-Ugarske Monarhije. Mjesečno će biti izdana po dva nastavka. Cijena svakog nastavka je 30 austr. kr. („Die Drau” 1877, br. 20).

Nadalje se opisuje sadržaj svakog nastavka. Taj oglas, za razliku od prijašnjih, donosi sadržajni opis knjige, cijenu i podatke o izdavanju, ali ističe i ime knjižara kod kojeg se knjiga može nabaviti. Posebno je zanimljiv drugi oglas za knjižaru Viktora Fritschea, koji je i prvi ilustrirani oglas koji se pojavljuje. Donosi naslovnicu knjige uz naziv „Sabrani spisi Juliusa Vernesa, ilustrirano obiteljsko izdanje”, te podatke da je knjiga izašla u sto ilustriranih isporuka po cijeni od 25 austr. kr, odnosno 50 pf. („Die Drau” 1877, br. 54).

Oglasi knjižara Fritschea postaju učestaliji krajem 1877. godine te se često isti oglasi javljaju u nekoliko uzastopnih brojeva. Uz oglase za djela dostupna u Fritscheovoj knjižari ističe se i da su dostupna u knjižari Leopolda Hartmana u Zagrebu. Takav je oglas za Brockhausov mali razgovorni rječnik („Die Drau” 1877, br. 45) u kojemu se za razliku od dotadašnjih navode i ostala dostupna izdanja, mahom kalendari, poput *Novog zagrebačkog koledara*, *Zidnog koledara*, *Žepnog koledara*, *Djačkog bilježnika*. Uz naslov se daju podaci o cijeni i formatu. Takav zajednički oglas je i za *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika*.

Za porabu pravника, činovnika, učitelja, trgovaca i obrtnika, it.d. po najnovijih izvorih sastavio Ivan Filipović, uz sudjelovanje Gj. Deželića i Ljud. Modca, kao i Gj. Šimončića. I. njemačko-hrvatski dio, 8° format, dva sveska, 1520 stranica. Cijena, meki uvez fl 6, tvrdi uvez fl 7. II. hrvatsko-njemački dio, 8° format, dva sveska, 2132 stranice. Cijena, meki uvez fl 8, tvrdi uvez fl 9. („Die Drau” 1877, br. 52).

U „Branislavu” se knjižarski oglasi nalaze u rubrici „Naš vjestnik” uz vijesti o događanjima u gradu kao što su gradnja škole, crkve, vijesti s bojišta ili iz crne kronike. Ima ih sedam i donose obavijesti o izdanjima izašlim drugdje u Hrvatskoj. Prvi oglas na koji nailazimo u četvrtom broju odnosi se na stručnu knjigu iz područja prava te glasi:

Rimsko nasliedno pravo, što ga je napisao Ambroz Brozović, pravnik, izišao je I. i II. svezak, strana 133, ciena svezku 45 novč. Prodaje se u Zagrebu u knjižari Mučnjak i Seftleben i u Bakru kod nakladnika Stiglića i Desselbrunera. O tom prvom djelu u našoj pravnoj literaturi donieti ćemo za koj dan kritiku od uvažena strukovnjaka („Branislav” 1878, br. 4).

Na istoj stranici nalazimo još jedan zanimljiv oglas o izložbi.

Izložba domaćeg knjigotiskarstva. Zagrebačko hrv.-slav.-dalm. Društvo tiskara i slovara izložilo je na poziv svojih budimpeštanskih sudrugova, prigodom netom ondje obdržavane strukovne knjigotisk. izložbe naš domaći proizvod ove struke. Hrvatska i Slavonia bila je zastupana u posebnom odielu i to sjajnim uspjehom, jer su tom sgodom mal ne svi domaći zavodi manje ili više odlikovani. — U nadi, da će domaći proizvodi u prvom redu i domaće obćinstvo najviše zanimati, odlučilo je pomenuto društvo, dotični hrv.-slav. odiel u Pešti obdržavane izložbe kroz osam dana u svojih društv. prostorijah (Dolac, br. 2) počam od 7. do 15. o. m. izložiti (...) („Branislav” 1878, br. 4).

U sedamnaestom broju „Branislava” čitamo o još jednom izdanju.

Ogled riečnika hrvatskoga ili srbskoga jezika izdala Jugoslavenska akademija, uredio Gjuro Daničić. Upravo izišao i stoji 1 for. („Branislav” 1878, br. 17).

Slijedi dvadeset šesti broj s oglasom o izložbi, koji je ujedno i upozorenje na nedostatak hrvatske knjige.

Staranjem hrvat. pedagog. književnog zbora bit će za vrijeme III. obće hrv. učiteljske skupštine (od 3. do 7. t. m.) u predsmi velike županijske dvorane mala knjižara sve samih hrvatskih spisa priredjena. Kako u ovdašnjoj knjižari malo i nikakovih hrvatskih knjiga nema, upozorujemo na to naše rodoljubivo občinstvo² („Branislav” 1878, br. 26).

U broju 52 oglas je koji, za razliku od dosadašnjih, opisuje knjigu.

Književna obznana. „Balkan – Divan”. Viesti, misli i prouke o zemlji i narodu, navlast u Bosni i Hercegovini. Spisao jih i na sviet izdao Velimir Gaj. Velezanimljivo ovo izdanje, veliko oko 17 tiskanih listova, prvenac od narodopisne vrste u hrvatskoj književnosti, sadržinom pomnjivo dotjerano prema poletu i klasicizmu izuče naše knjige dubrovačke, oblikom krasoslovno i prikladno, kano narodoznanstveni roman, po najnovijih događajih od česti gdješto, tako reći, „praesens historicum” naroda-sužnja i turskoga gospodstva, spomenik naroda-mučenika, - medju inim razpravlja uzvišenih pomisli o narodnoj slobodbi i tielom i duhom, pa donosi izobila dragocjenih priloga k poznavanju pomenutih zemalja, različnih spomena od narodnoga bića i žića itd., a dobiva se po 1 for. 30 novč. Samo u pisca-izdatelja. Preporučamo najtoplije to djelo učenoga i marljivoga pisca („Branislav” 1878, br. 52).

U svim navedenim novinama česti su oglasi za druge novine i časopise.

„Hrvatski dom” zabavnik hrvatske omladine, za g. 1878., izdal ga djačko društvo na hrvatskom sveučilištu, upravo je izišao. Sadržaj mu je vrlo raznolik i zanimiv, a velik broj predplatnika (do 1300) svjedoči najbolje, kako narod umnim plodovom hrvatske mladeži donosi povjerenje još prije, nego je knjigu ugledao. Mi taj „Hrvatski dom” svakomu preporučamo, a valjda ćemo se još i na nj povratiti, dok ga pročitamo („Branislav” 1878, br. 42).

Upravo smo nabavili peti svezak novina „Allgemeinen Familien Zeitung” i na naše zadovoljstvo tvrdimo da one pružaju novi dokaz veličanstvenosti i uzor bez premca te povoljnost ovog pothvata („Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” 1869, br. 20).

Oglašava se i časopis „Plauderstunden”.

Ilustrirani obiteljski list. Cijena sa slobodnom dostavom 1,3 ft tromjesečno, a za cijelu godinu 5 ft uz avansno plaćanje. Osim napetih i zanimljivih pripovjedaka naših najboljih i najomiljenijih pripovjedača, ovaj list donosi zanimljive i poučne

2 Hrvatski pedagogijsko književni zbor osnovan 1871. godine izdaje pedagošku literaturu za učitelje i školsku mladež (Klaić 1922: 53).

članke iz svih područja znanja (...). Mnoštvo pažljivo odabranih ilustracija pomaže razumijevanju teksta i časopisu „Plauderstunden” daje trajnu vrijednost tako da on može biti ukras za svaku obiteljsku biblioteku („Die Drau” 1877, br. 5).

Zanimljivi su oglasi tiskara koji se u početku ne reklamiraju za tiskanje knjiga već različite vrste praktičnih tiskovina.

J. Frank oglašava da

lijepo dobro i jeftino isporučuje tiskovine raznih vrsta poput tablica, računa, tovarne listove, cjenike, osmrtnice i dr. koji se proizvode u novoj tiskari J. Franka („Die Drau” 1871, br. 51).

Tiskara Julija Pfeiffera oglašava tiskanje

tiskanica, brošura, okružnica, skrižaljka i tabela („Branislav” 1878, br. 42), (...) elegantno izvođenje svih vrsta trgovačkih tiskovina u crnom i šarolikom tisku kao i točnu i brzu izradu brošura, djela, tjednika (i ilustriranih), novina i dr. („Die Drau” 1877, br. 26).

Međutim javlja se oglas za tiskaru Carla Lehmana u kojem se on

preporuča za narudžbu svih književnih izdanja kao i za predbilježbu na sve modne i beletrističke časopise koji izlaze u zemlji i izvan nje („Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” 1869, br. 1).

Budući da se često isprepliću funkcije tiskara, nakladnika i knjižara, i oglasi često donose takve zajedničke informacije. Uspoređujući informacije o knjigama s ostalim informacijama sadržanim u novinama, zanimljivo je primijetiti da je unutar svih istraženih novina, a posebice u novinama „Die Drau”, kazalište iznimno zastupljeno u izvještajima i oglasima.

Zaključak

Druga polovica 19. stoljeća u Osijeku je vrijeme kada je tiskarska i knjižarska proizvodnja uglavnom usmjerena na tiskanje praktičnih djela, kalendara te raznih službenih izvješća i naputaka. Međutim to je i vrijeme kada se pojavljuju i šire prvi novinski naslovi. Njihovo proučavanje omogućuje uvid u brojne društvene, kulturne i povijesne događaje, ali isto tako i u položaj knjige, načine njezine promidžbe, naslove koji se u to vrijeme izdaju te čitateljsku publiku kojoj su oni namijenjeni. Isto se tako može usporediti uloga i položaj knjige u odnosu na druge aspekte kulture i društva. Istraživanjem knjižarskih oglasa putem sadržajne analize triju odabranih novinskih naslova, „Die Drau” (1868. – 1877.), „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” (1869.) i „Branislav” (1878.), koji se pojavljuju među prvim osječkim novinama u drugoj polovici 19. stoljeća, može se zaključiti da su novine od svojih prvih brojeva prihvaćene kao

medij knjižarskog oglašavanja. U početku oglasi nisu toliko česti i ne pojavljuju se u formi ostalih komercijalnih oglasa, već su to vijesti o novim izdanjima u rubrikama poput kulture ili gradskih vodiča. Kako novine postaju raširenije i općeprihvaćene u društvu, tako i knjižarski oglasi postaju sve češći, prelaze u rubrike komercijalnih oglasa i donose informacije o novim knjigama, novinama i ostalim izdanjima, o tome gdje ih je moguće kupiti i koja im je cijena, te ističu ime knjižara. Takvi su oglasi, za razliku od početnih, usmjereni prema što široj publici, pokušavaju pridobiti nove čitatelje često navodeći karakteristike štiva koje je lako razumljivo svima i nužno ga je imati u kućnoj biblioteci. Analizirani oglasi mogu se podijeliti na oglase o knjigama izvan Hrvatske, oglase o knjigama dostupnima u osječkim knjižarama, oglase za novine i časopise te tiskarske oglase. Oglasi u novinama „Branislav” donekle se razlikuju od oglasa u novinama „Esseker allgemeine illustrierte Zeitung” i „Die Frau” jer su usmjereni prema promidžbi hrvatske knjige, budući da je i sam „Branislav” prvi list na hrvatskom jeziku u do tada njemačkoj novinskoj i jezičnoj sredini. Prikupljeni podaci omogućuju početni uvid u knjižarsko oglašavanje putem novinskog medija. Međutim, kako bi se dobila cjelovita slika, potrebno je nadalje istražiti knjižarsko oglašavanje na samom prijelazu 19. u 20. stoljeće, kada se povećava broj novinskih naslova, ali i broj knjižnih izdanja, kako bi se mogao usporediti razvoj i put promocije knjige.

Prilog: Bibliografija knjižarskih oglasa³

„Esseker allgemeine illustrierte Zeitung”

1. C. Lehman // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 1 (1869). Rubrika oglasa.
2. Das interessante Buch // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 2 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, [list 15].
3. Slavische Literatur // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 2 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, [list 15].
4. Grčki klasici u hrvatskom prevodu // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 2 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, [str. 15].
5. Erläuterndes Wörterbuch // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 3 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, str. 23.
6. Büchdruckerai // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 8 (1869). Rubrika oglasa.
7. Im Laufe dieses Monats // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 9 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, str. 71.

³ Bibliografija donosi kronološki popis oglasa unutar pojedinog novinskog naslova. Naslovi su također poredani kronološkim redom početka izlaženja.

8. Die Buchhandlung des Carl Lehman // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 9 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, str. 72.
9. Blumenfreunde und Fachmänner // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 11 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, str. 87.
10. In der Buchhandlung in Prag // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 11 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, str. 88.
11. Der Roman von F. Spielhagen // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 20 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, str. 159.
12. Zu Victor Hugo neue Roman // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 20 (1869). Rubrika Kunst und Wissenschaft, str. 159.
13. Bücherstatistik // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 20 (1869). Rubrika Vermischtes, str. 159.
14. Literariches // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 20 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, str. 159.
15. Buchdruckerei Lehmann // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 21 (1869). Rubrika oglasa.
16. Literariches // Esseker allgemeine illustrierte Zeitung, br. 22 (1869). Rubrika Esseker Wochenbote, [list 175].

„Die Drau“

1. Drucksorten // Die Drau, god. 4, br. 51 (25. lipnja 1871.). Rubrika oglasa.
2. Weinlaube und Weinbau Kalender 1876 // Die Drau, god. 8, br. 81 (12. prosinca 1875.). Rubrika oglasa.
3. Neueste Bilderbücher // Die Drau, god. 8, br. 81 (12. prosinca 1875.). Rubrika oglasa.
4. Jahrbuch für Weinbau und Agrikultur // Die Drau, god. 10, br. 5 (18. siječnja 1877.). Rubrika Literarisches, [str. 10].
5. Plauderstunden // Die Drau, god. 10, br. 5 (18. siječnja 1877.). Rubrika oglasa.
6. Ferdinand Freiligraths gesammelte Dichtungen // Die Drau, god. 10, br. 10 (4. veljače 1877.). Rubrika Vom Büchertische, [str. 2].
7. Buchhandlung der Brüder Popović // Die Drau, god. 10, br. 19 (8. ožujka 1877.). Rubrika Vom Büchertische, [str. 3].
8. Victor Fritsche Buchhandlung // Die Drau, god. 10, br. 20 (11. ožujka 1877.). Rubrika oglasa.

9. Berliner Tageblatt // Die Drau, god. 10, br. 24 (25. ožujka 1877.). Rubrika oglasa.
10. Die neuste Nummer der "Illustrierten Frauen-Zeitung" // Die Drau, god. 10, br. 19 (8. ožujka 1877.). Rubrika Vom Büchertische, [str. 2 i 3].
11. Pfeiffer Buchdruckerei // Die Drau, god. 10, br. 26 (1. travnja 1877.). Rubrika oglasa.
12. Das große Herrenkleider-Magazin // Die Drau, god. 10, br. 28 (8. travnja 1877.). Rubrika oglasa.
13. Brockhaus' kleines Conversations-Lexikon // Die Drau, god. 10, br. 45 (15. studenoga 1877.). Rubrika oglasa.
14. Croquis aus der kroatischen Landtagstube // Die Drau, god. 10, br. 45 (15. studenoga 1877.). Rubrika oglasa.
15. Novi rječnik // Die Drau, god. 10, br. 52 (6. prosinca 1877.). Rubrika oglasa.
16. Julies Vernes Gesamte Schriften // Die Drau, god. 10, br. 54 (13. prosinca 1877.). Rubrika oglasa.

„Branislav”

1. Rimsko nasljedno pravo // Branislav, god. 1, br. 4 (7. srpnja 1878.). Rubrika Naš vjestnik, [list 8].
2. Izložba domaćeg knjigotiskarstva // Branislav, god. 1, br. 4 (7. srpnja 1878.). Rubrika Naš vjestnik, [list 8].
3. Ogljed riečnika hrvatskoga ili srbskoga jezika // Branislav, god. 1, br. 17 (7. kolovoza 1878.). Rubrika Naš vjestnik, [list 32].
4. Staranjem hrvat. pedag. književnog sbora // Branislav, god. 1, br. 26 (28. kolovoza 1878.). Rubrika Naš vjestnik, [list 49].
5. „Hrvatski dom” // Branislav, god. 1, br. 42 (4. listopada 1878.). Rubrika Naš vjestnik, [list 81].
6. Književna obznana // Branislav, god. 1, br. 52 (27. listopada 1878.). Rubrika Naš vjestnik [list 100].

Literatura

- Danford, N. 2004. *Are Book Ads Doing Their Job?*. *Publishers Weekly*, November 8: 16 – 17, <http://www.publishersweekly.com/article/CA478499.html?display=community&industry=Book+News&verticalid=792&q=Are+Book+Ads+Doing+Their+Job>
- Horvat, J. *Povijest novinstva Hrvatske: 1771.-1939*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Joyner, D. 2005. *100 years of advertising in Library Journal: 1876-1976, a brief survey*, <http://etd.ils.unc.edu/dspace/bitstream/1901/145/1/deborahjoyner.pdf>
- Klaić, V. 1922. *Knjižarstvo u Hrvata: studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige*. Zagreb: tisak i naklada Knjižare St. Kugli.
- Malbaša, M. 1978. *Povijest tiskarstva u Slavoniji*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Malbaša, M. 1981. *Osječka bibliografija: tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku: od 1742-1978. godine*. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad.
- Stipčević, A. 1985. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vinaj, M. 1997. *Branislav – prve osječke novine na hrvatskom jeziku. Osječki zbornik 1993/1995 (22/23): 245 – 256*.
- Vinaj, M. 2003. *Građa za bibliografiju osječkih novina: 1848.-1945. Knjižničarstvo: glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje 7 (1 – 2): 7 – 35*.

Izvori

- Branislav: list za politiku i narodno gospodarstvo*. 1878. Odgovorni urednik Martin Polić. Osijek: M. Polić.
- Esseker allgemeine illustrierte Zeitung*. 1869. Verantwortlicher Redakteur Carl Lehmann. Essek: C. Lehmann.
- Die Drau: unabhaengiges Wochenblatt*. 1868. – 1938. Verantwortlicher Redakteur Hugo Krishaber. Osijek: H. Krishaber.

Summary

Book advertisements in Osijek's 19th century newspapers

The paper investigates the promotion of books through advertising in the newspapers published in Osijek in the second half of the 19th century. From late 18th century and in the course of the 19th century's intense developments in the publishing of newspapers and journals, advertising in this medium was one of the ways to promote books. Booksellers and publishers advertised books in newspaper ads, relying on the fact that newspapers had become a common and omnipresent medium for disseminating information. Book advertisements were evidence of the position of books in relation to other aspects of culture and society, of the approach to their promotion and, finally, of the importance of book promotion.

In order to investigate how and how much book ads were present, and how Croatian books were promoted and reached the readership, the paper analyses daily and monthly publications, such as *Esseker allgemeine illustrierte Zeitung* from 1869, *Die Drau* from 1968 to 1877, and *Branislav* from 1878. Among the eleven different papers published in the second half of the 19th century in Osijek, these were selected for their content, as they were the first illustrated newspapers (*Esseker allgemeine illustrierte Zeitung*). The investigation focused on the influence of the newly emerged illustrated press and on the influence of the newspapers published in Croatian language (*Branislav*), as a possible tool for spreading and promotion of Croatian books. Another focus was on the influence of continued publication and on the growth of a steady readership (*Die Drau*). The papers were analysed with the aim to locate book advertisements which were then subjected to content analysis. Also provided is a brief overview of the book production and publication in Croatia and in Osijek at the time, and an overview of the emergence of newspapers in Osijek with a brief account of the titles selected for study in order to gain an insight into the context in which book ads appeared.

It was found that book advertising coincided with the emergence of newspapers, with ads at first appearing only occasionally, but later, with the development and spreading of newspapers, more frequently. Book ads were not, for the most part, included in the sections reserved for advertising but, rather, in the sections covering cultural matters, notices, daily news, etc. Visually, they were not prominent and were addressed at the existing readership, especially in the German newspapers. They may be divided into several categories: ads for books published outside Osijek and Croatia, ads for books available in Osijek's bookshops, ads for newspapers and journals, and printers' ads. Only a small number of book ads were printed in the ads section. Information included in the ads covered the title, author's name, content, price, publisher and the name of the bookseller.

Attached is a bibliography of advertisements in the above-listed newspapers.

KEY WORDS: books, book advertising, newspapers, advertisements, Osijek, printing, 19th century.